

ΠΟΛΥΞΕΝΗ Χ. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ

ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΔΟΚΙΜΙΟΥ
ΤΟΥ JOHN LOCKE ΣΤΗΝ «ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ»
ΤΟΥ ΙΩΣΗΠΟΥ ΜΟΙΣΙΟΔΑΚΑ

Ανάμεσα στους ευρωπαίους στοχαστές του 17ου αιώνα ξεχωριστή θέση κατέχει ο J. Locke (1632-1704), άγγλος εμπειριστής φιλόσοφος, παιδαγωγός και ικανός δάσκαλος. Υπήρξε, άμεσα ή έμμεσα, ενήμερος των εκκλήσεων του Comenius (1592-1671) προς τους συγχρόνους ομολόγους του, εκπαιδευτικούς και κρατικούς φορείς, για καθολική εκπαίδευση των παιδιών με μόνο περιορισμό το εύρος των δυνατοτήτων και των φιλοδοξιών τους. Χρημάτισε επικεφαλής της αναπτυσσόμενης σχολής της εμπειρικής ψυχολογίας έχοντας ως σταθερά ερείσματα τις θέσεις του φιλοσόφου και ανταγωνιστή Condillac (1715-1780) στη Γαλλία, του πολιτικού, ιστορικού και φιλοσόφου Hume (1711-1776) στην Αγγλία, καθώς και των περισσότερων ομολόγων του που ήκμασαν την εποχή εκείνη.

Οι παιδαγωγικές του απόψεις αποτυπώνονται στο σύγγραμμά του με τον τίτλο «Ορισμένες σκέψεις για την εκπαίδευση».¹ Το παιδαγωγικό αυτό δοκίμιο του Locke δεν στοιχειοθετεί ασφαλώς ένα συστηματικό παιδαγωγικό πόνημα, αλλά κείμενο που εμπεριέχει αξιόλογες παιδαγωγικές ιδέες με στοιχεία πρωτοτυπίας, διατυπωμένες με σαφήνεια αλλά και με αρκετές, ενίοτε ασύνδετες, επαναλήψεις ιδεών του, απλό και κατανοητό

1. Βλ. J. Locke, (1823). *Some thoughts concerning education (for Lady Masham)*. Στο: *The works of John Locke. A new edition, corrected. In ten Volumes, Vol. IX*. London: Printed for Thomas Tegg, W. Sharpe and son, G. Offor, G. and J. Robinson, J. Evans and Co. Reprinted (1963), Germany: Scientia Verlag Aalen, (σσ. 6-205). Η πρώτη έκδοση του παιδαγωγικού συγγράμματος του J. Locke έγινε το 1693, η τρίτη το 1695, η τέταρτη το 1699 και η πέμπτη, διευρυμένη έκδοση, το 1705. Η τελευταία αυτή έκδοση περιλαμβάνεται στο σύγγραμμα: J.L.Axtell, *The educational writings of John Locke*. Cambridge: The University Press (σσ.109-325), 1968. Ακολουθεί στο σύγγραμμα του Axtell συμπληρωματικό κείμενο με τον τίτλο: *The Collation* (σσ.326-338). Κατάλογος, όχι εξαντλητικός ή ακριβής, των εκδόσεων του έργου του Locke στην αγγλική και σε άλλες γλώσσες με κύρια αναφορά στο παιδαγωγικό του δοκίμιο και σε μορφή οδηγού για τον αναγνώστη παρατίθεται στο σύγγραμμα του J.L. Axtell...ό.π. (σσ. 98-104).

στον αναγνώστη. Προέκυψε από μια σύνθεση επεξεργασμένων και ελαφρά τροποποιημένων επιστολών, τις οποίες είχε αποστείλει στον φίλο του Clarke στην περίοδο 1684-1685, που επιθυμούσε να έχει τη γνώμη του για τη σωστή ανατροφή του γιού του. Τις σκέψεις του αυτές, που διατύπωσε με τη μορφή συμβουλών, άντλησε από την ανάγνωση ικανού αριθμού παιδαγωγικών κειμένων, από το απόθεμα των φιλοσοφικών του αντιλήψεων που αφορούν την εκπαίδευση των νέων, καθώς και από το αμάλγαμα των εμπειριών που ο ίδιος αποκόμισε με την ιδιότητα του φροντιστή και συμβούλου σε σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης αλλά και σε παιδιά ευγενών, φίλων και γνωστών του, στα οποία συνιστούσε ως καλύτερο αναγνωστικό εγχειρίδιο τους μύθους του Αισώπου².

Τα συναφή κείμενα συγγραφέων, που ο Locke διάβασε ή είχε υπόψη του, αφορούν κατ' αρχάς πρόδηλες πηγές από την κλασική γραμματεία, ελληνική και λατινική, διδακτικές πραγματείες του Κουϊντιλιανού και του Πλούταρχου, που παρέμειναν επί μακρόν οι βασικές πηγές στην Αναγεννησιακή και μετα-αναγεννησιακή Αγγλία, καθώς επίσης και ορισμένες ανάμικτες παρατηρήσεις και πρακτικές του που προέρχονται από άλλα κλασικά κείμενα, όπως για παράδειγμα του Σενέκα και του Ορατίου. Ο ζήλος με τον οποίο μελέτησε κείμενα της κλασικής παιδείας δεν απεικονίζεται εμφανώς στο έργο του. Ο Locke εμφανίζεται πολύ φειδωλός στη χρήση των πηγών αυτών συγγράφοντας το παιδαγωγικό του δοκίμιο. Μια άλλη κατηγορία συγγραμμάτων που βρέθηκαν στη βιβλιοθήκη του και προφανώς είχε διαβάσει ή είχε υπόψη του ανήκουν στον ιατρικό χώρο. Οι ιατρικές του σπουδές, βιβλία συναδέλφων του στην ιατρική, καθώς και η συναφής κλινική του εμπειρία συνθέτουν πράγματι ευρύ απόθεμα γνώσεων, στις οποίες κατέφευγε στην προσπάθειά του να κάνει συστάσεις οικείου περιεχομένου στο αναγνωστικό κοινό. Οι πρώτες τριάντα παράγραφοι του παιδαγωγικού του δοκιμίου αφορούν τη φυσική υγεία του παιδιού και ενέχουν γνώσεις ιατρικής φύσεως. Το κείμενο μάλιστα αρχίζει (παρ. 1) με τη ρήση «A sound mind in a sound body» («Mens sana in corpore sano»). Ένα επίσης τυπικό σύγγραμμα της εποχής του, που είχε υπόψη του, ήταν του Jacques Guillemeau (1612) με τίτλο «Η φροντίδα των παιδιών»³. Σύμφωνα με μαρτυρία, η προσωπική βιβλιοθήκη του Locke

2. Βλ. John Locke.... ό.π. παράγραφος 156: «To this purpose I think Esop's Fables the best...».

3. Πρόκειται για το σύγγραμμά του: «The nursing of children», London 1612.

στην τελική της μορφή περιλάμβανε 402 ιατρικά βιβλία,⁴ αλλά και συγγράμματα που αφορούσαν ταξιδιωτικές καταγραφές περιηγητών. Από τα τελευταία επίσης αντλούσε πρακτικές φροντίδας και ανατροφής παιδιών που ακολουθούνταν σε ξένες χώρες και με τις οποίες συμφωνούσε. Για παράδειγμα, στην παράγραφο 5 του παιδαγωγικού του συγγράμματος παραθέτει τη φράση «Τα σώματά μας θα αντέχουν ο,τιδήποτε, εφόσον από την αρχή συνηθίσουν σ' αυτό» και εξηγείται σε υποσημείωση⁵ ότι τούτο είναι δάνειο από το βιβλίο του γάλλου περιηγητή Jean Du Mont (1694) με τίτλο «Nouveau voyage du Levant», par le Sieur D.M. La Haye. Καταμαρτυρείται⁶ επίσης ότι ο Locke είχε υπόψη του και ορισμένες άλλες, επονομαζόμενες «απίθανες», βιβλιογραφικές πηγές, όπως τα συγγράμματα των Robert Molesworth (1694)⁷ και Nicolaus Clenardus (1566)⁸. Το έργο του πρώτου αναφέρεται σε πολιτικά και θρησκευτικά θέματα που αφορούν τη Δανία και παρατίθενται επιχειρήματα με τα οποία διατυπώνεται η αντίθεσή του στα ταξίδια των παιδιών και των νέων, γιατί πιστεύεται ότι η νεαρή τους ηλικία δεν τους επιτρέπει να αφομοιώνουν κατάλληλα τις εμπειρίες που αποκομίζουν επισκεπτόμενοι ξένες χώρες. Εκφράζεται επίσης η διαμαρτυρία του γενικά για το εκπαιδευτικό σύστημα της Αγγλίας, απόψεις παρόμοιες με συναφείς θέσεις του Locke που εμπεριέχονται στο παιδαγωγικό του δοκίμιο. Το δεύτερο σύγγραμμα αυτής της πηγής, δηλαδή του Nicolaus Clenardus, περιλαμβάνει επιστολές που αφορούν την εκμάθηση της ελληνικής και λατινικής γλώσσας μέσα από τη διαρκή χρήση τους περισσότερο παρά μαθαίνοντας τους γραμματικούς κανόνες της καθεμιάς. Σημειώνεται ότι ο Locke στηρίχθηκε στις επιστολές αυτές προκειμένου να εδραιώσει το εγχείρημά του γι' αναμόρφωση του παιδαγωγικού του προβληματισμού.

4. Βλ. John Harrison and Peter Laslett (1965). The library of John Locke. Oxford: Oxford Bibliographical Society (σ. 18). Σημειώνεται ότι όλες οι αναφορές στα βιβλία του Locke είναι στον αυτό Κατάλογο των Harrison και Laslett.

5. Βλ. παράγραφος 8 του κειμένου: έκδοση 1823, κριτική έκδοση με εισαγωγή και σχόλια του James L. Axtell στα 1968..., ό.π.

6. Βλ. James L. Axtell...ό.π. (σ. 62).

7. Βλ. Robert Molesworth (1694). An account of Denmark. London (H & L 950). Επειδή η πρώτη έκδοση του παιδαγωγικού συγγράμματος του Locke έγινε στα 1693, εικάζεται ότι το σύγγραμμα του Molesworth, που εκδόθηκε ένα χρόνο μετά, δεν χρησιμοποιήθηκε στην έκδοση αυτή του Locke.

8. Βλ. Nicolaus Clenardus (1566). Epistolarum libri duo. Anvers.

Τέλος, μια άλλη κατηγορία συγγραμμάτων που επηρέασαν την παιδαγωγική σκέψη του Locke συνιστούν πηγές που απαντούν στην Αγγλία και στην ηπειρωτική Ευρώπη. Αναφέρεται⁹ ότι η γαλλική παιδαγωγική βιβλιογραφία αποτέλεσε για τον ίδιο την πιο βαρύνουσα πηγή του από οποιαδήποτε άλλη κατά την περίοδο πριν από την πρώτη έκδοση του παιδαγωγικού του δοκιμίου. Τούτο μπορεί να φανεί από τις ομοιότητες που παρατηρούνται στον ίδιο και στον ομόλογό του γάλλο Montaigne¹⁰ σε ό,τι αφορά τις θέσεις τους απέναντι στα παιδιά και στην εκπαίδευσή τους. Σημειώνεται ότι για τις παράλληλες παιδαγωγικές θέσεις των Locke και Montaigne έχουν ασχοληθεί συστηματικά οι Pierre Coste¹¹ και Pierre Villey¹². Έχει υποστηριχθεί¹³ ωστόσο ότι τα πολλά παράλληλα σημεία που παρατηρούνται στα οικεία κείμενα των Locke και Montaigne είναι λιγότερο το αποτέλεσμα δανεισμού, ενσυνείδητου ή ασυνείδητου, του πρώτου από τον δεύτερο και περισσότερο η κοινή τους προσκόλληση στο αριστοκρατικό ιδεώδες του ευγενούς νέου της εποχής τους σε συνδυασμό μ' ένα ενδιαφέρον κοινωνικού περιεχομένου που μόνο στην περίοδο εκείνη είχε αναδύσει. Ο Locke φέρεται ότι είχε αποκτήσει ή γνώρισε τουλάχιστο δώδεκα γαλλικές πραγματείες παιδαγωγικού περιεχομένου που είχαν εκδοθεί πριν από το 1693. Διάβασε επίσης το βιβλίο του ιταλού συγγραφέα Castiglione (1547) με τίτλο «Courtier» («Αυλικός») γραμμένο στην αυθεντική ιταλική γλώσσα και γνώρισε ακόμη το έργο του Comenius (1668) με τίτλο «Janua Linguarum» ενώ βρισκόταν στη Γαλλία. Εικάζεται μάλιστα ότι δεν είχε διαβάσει κανένα άλλο από τα διδακτικά παιδαγωγικά κείμενα του Comenius.

9. Βλ. James L. Axtell... ό.π., σσ. 62-63.

10. Κατά τον 18ον αιώνα, με τη συμβολή αξιολόγων συγγραφέων όπως του Montaigne και του Erasmus επήλθε σημαντική στροφή στη μελέτη του παιδιού. Δεν θεωρούνταν πλέον σμικρογραφία του ενηλίκου αλλά αυτόνομη οντότητα με τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που ενέπνεαν σεβασμό και ενδιαφέρον εκ μέρους των μελετητών του. Οι Erasmus και Montaigne, παιδαγωγοί της επονομαζόμενης Port Royal, όπως και ο Descartes επηρέασαν τον φιλοσοφικό και παιδαγωγικό προσανατολισμό του Locke. (Βλ. C.S. Ware (1950). The influence of Descartes on John Locke. A bibliographical study. *Revue Internationale de Philosophie*, IV, 12, April 210-230).

11. Ο Pierre Coste είναι ο εκδότης των δύο έργων του Montaigne με τους τίτλους «Essais» και «Education».

12. Ο Pierre Villey είναι ο συγγραφέας βιβλίου με τίτλο: *L' influence de Montaigne sur les idées pédagogiques de Locke et de Rousseau*. Paris 1911.

13. Βλ. James L. Axtell... ό.π.

Ως ένθερμος υποστηρικτής της «χρηστικής – ωφελιμιστικής εκπαίδευσης» των νέων ο Locke προσέδωσε ισχυρή ώθηση στην επιστημονική θεωρία που αφορά τη φυσική, ηθική και νοητική εκπαίδευσή τους με ιδιαίτερη βαρύτητα στην ηθική αγωγή, της οποίας έθετε ως βασικό στόχο την καθύποταξη της θέλησης του παιδιού στη λογική των άλλων (δασκάλων, γονέων) με την πειθαρχία και όχι με τον πειθαναγκασμό.

Σταθερός εκφραστής των νέων αντιλήψεων, λόγιος του Διαφωτισμού, ο ιεροδιάκονος Ι. Μοισιόδακας, συνταίριασε αρμονικά όλες τις αντιμαχόμενες πνευματικές δυνάμεις σε μια θεμελιώδη παιδαγωγική θεωρία και πράξη, η οποία αποτυπώθηκε στην «Παιδαγωγία» του και η οποία συντάσσεται με κύριο γνώμονα τις συναφείς παιδαγωγικές απόψεις του Locke¹⁴. Δεν απομακρύνεται από τις βασικές ιδέες του Locke, μιμείται

14. Για τις παιδαγωγικές θέσεις του Locke και τις επιδράσεις του σε ομολόγους, παιδαγωγούς και δασκάλους βλ. ενδεικτική βιβλιογραφία: The works of John Locke... vol. IX..., ό.π. Ε. Κριαράς, Η «Παιδαγωγία» του Μοισιόδακος και η σχέση της με το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Locke. "Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher" XVII, 1943, 135-153. Α. Αγγέλου, Πώς η νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το «Δοκίμιο» του J. Locke. Αγγλοελληνική Επιθεώρηση Ζ' (1954), σσ. 128-149. P.M. Kitromilides, John Locke and the Greek intellectual tradition... Στο Locke's Philosophy, content and context (επιμ. G.A.J. Rogers). Oxford: Clarendon Press 1994, (σσ. 218-235), όπου εκτός από την καθοριστική επίδραση του Locke στην «Παιδαγωγία» του Μοισιόδακα επισημαίνεται και εκείνη του Fénelon αλλά μικρότερη (Traité de l'éducation des filles, Flammarion, Paris 1687, σσ. 29-32 και σ. 40 και β' έκδ. στα 1719) και η ενδεχόμενη παλαιότερων συγγραφέων όπως του Πλούταρχου του οποίου μνημονεύει το «Περί παιδων αγωγής» σ. 12 και σ. 19, του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα. Παράλληλα με τον Ε. Κριαρά, βλ. και την ιστορική παιδαγωγική μελέτη του Ν. Βοσταντζή, Παιδαγωγικά ιδέαι Ιωσήπου του Μοισιόδακος, εν Αθήναις 1941, Φιλολογική βιβλιοθήκη εις μνήμην Χρ. Ανδρούτσου, αρ. 7). Ακόμη, Ε. Κριαράς, Γαβριήλ Καλλονάς, μεταφραστής έργων του Locke και του Cracian, «Ελληνικά» 13 (1954), 294-313, για τη μεταφορά των ίδιων λοκιανών αντιλήψεων (μετάφραση) στα δυο πρώτα μέρη του έργου του Καλλονά «Παιδαγωγία. περιέχουσα πάνυ ωφελίμους νουθεσίας τε και οίον δη κανόνας περί του πως δει ανατρέφεσθαι τα παιδιά», εν Βιέννη της Αουστρίας παρά τω Φραντζ Αντωνίω Σχραιμβλ. 1800. Για το ζήτημα της μεταγραφής των παιδαγωγικών αντιλήψεων από το έργο του Locke, Some thoughts concerning education, μέσω της γαλλικής μετάφρασης του Pierre Coste, βλ. του ίδιου: De l'éducation des infants, traduit de l'anglois (de J. Locke) par P. C. Amsterdam 1695 και τη δεύτερη έκδοση De l'éducation des infants. Traduit de l'anglois de M. Locke par P.C. sur la dernière édition, revue, corrigée et augmentée par l'auteur, Amsterdam 1708. Για τις μεταφράσεις του Locke στη γαλλική βλ. Γρ. Καραφύλλης (επιμέλεια, εισαγωγή και σημειώσεις), Ι. Μοισιόδαξ, Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή παιδαγωγία, Κοζάνη 1998. Του ίδιου, Η παιδαγωγία του Μοισιόδακα και η έννοια της

τον τρόπο διαπραγμάτευσης των οικείων θεμάτων και ενίοτε αντιγράφει ολόκληρα αποσπάσματα από το παιδαγωγικό του δοκίμιο.

Η εξάρτησή του από το παιδαγωγικό δοκίμιο του Locke, σύμφωνα με τον Κριαρά¹⁵, είναι «βασική και απόλυτη». Ακολουθεί δηλαδή στην «Παιδαγωγία» το σχέδιο και τη λογική του ομώνυμου συγγράμματος του Locke, αντλώντας στο μεγαλύτερο μέρος της τις θέσεις του άγγλου φιλοσόφου και συχνά μεταφράζοντας ορισμένα τμήματα του έργου του και μάλιστα ακολουθώντας την ίδια σειρά με την οποία εκτίθενται τα επιμέρους θέματα στο πρωτότυπο κείμενο.

Δεν προτείνει συγκεκριμένο εκπαιδευτικό σύστημα, όπως άλλωστε πράττει και ο Locke, πιθανόν επειδή κάλυπτε και τους Έλληνες των Βαλκανίων και όλους τους ελληνοφώνους πληθυσμούς. Ασκεί όμως ανατρεπτική κριτική στο ισχύον εκπαιδευτικό σύστημα και στον τρόπο διδασκαλίας και δεν αποτυπώνει τόσο τις παιδαγωγικές θεωρίες της εποχής του, αλλά εισηγείται συστηματικές παιδαγωγικές αρχές, όπως και ο Locke, και έχει ως αποστολή να βοηθήσει το κοινό, το οποίο υποφέρει από την γάγγραινα της αμάθειας. «Καυτήρια, τομές χρειάζεται η γάγγραινα... το κακόν... δεν υπακούει τοις μαλλάγμασι της συνεπτυγμένης ομιλίας, δεν ελαττούται από τους καταδέσμους, τους οποίους επιβάλλουσιν αυτώ μερικοί εν πνεύματι φιλογενείας.»¹⁶

Ο Ι. Μοισιόδακας ακροβατεί σε ένα σύστημα αρχών που διαμορφώνεται με γνώμονα την ηθική και τη γνώση. Ανάμεσα στα δύο προκρίνει,

αγωγής. «Τα Εκπαιδευτικά», 27-28 (1992), 180-188. Για τη χρήση των παιδαγωγικών θεωριών του Locke από τον Μοισιόδακα βλ. P. M. Kitromilides, *The enlightenment as social criticism: Josipos Moisioudax and Greek culture in the eighteenth century*. Princeton, N.J. 1992, σσ. 153-165. Για τις παιδαγωγικές αντιλήψεις του Locke γενικότερα βλ. Π. Κιτρομιλίδη (μτφρ.: Στέλλα Νικολούδη), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1996, σσ. 232-241.

15. Βλ. Ε. Κριαράς, *Η «παιδαγωγία» του Μοισιόδακος...* ό.π. βλ. επίσης Πασχάλη Κιτρομιλίδη, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985.

16. Βλ. Πραγματεία περί παίδων αγωγής ή Παιδαγωγία, συντεθείσα παρά Ι. του Μοισιόδακος, και τυπωθείσα δαπάνη Φιλοτίμω του Εντιμοτάτου και Χρησιμοτάτου εν πραγματευταίς. ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΟΥ ΓΚΙΚΟΥ ΤΟΥ ΑΠΟ ΜΟΣΧΟΠΟΛΕΩΣ, ΑΨΟΘ' ΕΝΕΤΙΗΣΙ, 1779. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. CON LICENZA DE' SUPERIORI, αρ. σ. 1+1+3-175. Θωμάς Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*.

όπως και ο Locke, την ηθική καλλιέργεια των νέων, σε επίπεδο συγκρότησης του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς τους που κοσμεύει τη γνώση και είναι αναγκαία και αποτελεσματική στην κοινωνική ζωή. Η απαξίωση της γνώσης γίνεται μόνο αν εκείνη δεν συνυπάρχει με την ηθική. Η επιλογή του πρώτου έργου του «Ηθική Φιλοσοφία», ευρύτερο θέμα, ενδεικτικό όμως των προβληματισμών του σε σχέση με τις ανάγκες της ελληνικής παιδείας και κοινωνίας, αποτυπώνει τις κατασταλαγμένες πλέον επιλογές του στο θέμα αυτό. Η ηθική έπρεπε να συνυπάρχει, να συμβαδίζει και να συναινεί στην αναμόρφωση διαφορετικού προσανατολισμού στην εκπαίδευση των νέων και την καλλιέργεια μιας άλλης νοοτροπίας, που θα ενεργοποιούσε διαδικασίες βελτιωτικών αλλαγών της νεοελληνικής παιδείας. Τους συγκεκριμένους μηχανισμούς και τις μεθόδους αναμόρφωσης των παιδαγωγικών αντιλήψεων που προτάθηκαν για τη χάραξη εκπαιδευτικής πολιτικής ερανίστηκε ο Μοισιόδακας από το έργο του Locke.

Το αποτέλεσμα των επιλογών του ήταν να διαμορφώσει παιδαγωγική στάση-κριτική που κινείται σε τέσσερα επίπεδα, εκ των οποίων τα δύο πρώτα αναφέρονται στις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στην οικογένεια και στις σχέσεις οικογένειας - εκπαίδευσης και εκπροσώπων αυτής, των δασκάλων. Η ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του και στα δύο αυτά επίπεδα σκέψης στηρίζεται στο έργο του Locke. Το τρίτο επίπεδο εστιάζεται στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης και στις μεθόδους μεταβίβασης της γνώσης, όπου φαίνεται έντονα επηρεασμένος από τη νεοελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, την οποία διαβλέπει να κατακτά έδαφος και να ανδρώνεται μέσα από τις αντιθέσεις νεοτεριστών και αρχαίων. Και τέλος το τέταρτο επίπεδο της κριτικής του, όπου η παιδαγωγική προβληματική του συνδέεται με τον κοινωνικό περίγυρο και αποτελεί έκφραση της κοινωνίας και των φαινομένων της, ενώ η διδακτική του τέχνη απλοποιείται και εξορθολογίζεται για να επιτύχει το παιδαγωγικό ήθος στο οποίο στόχευε. Η αντίληψη ότι η εκπαίδευση αποτελεί ένα οργανικό στοιχείο του ευρύτερου κοινωνικού περιγύρου και ο σαφής προσδιορισμός της αποστολής της σε συνάρτηση με τις συγκεκριμένες ανάγκες της εποχής που υπηρετούσε, συνθέτουν την ωφελιμισμό του Μοισιόδακα.

Στόχος του ήταν να συνθέσει ένα σύγγραμμα παιδαγωγικού περιεχομένου πιο συνοπτικό, πιο εύχρηστο και λιγότερο περιεκτικό σε σύγκριση μ' εκείνο του Locke και για το λόγο αυτό ίσως να παραλείπονται παντελώς τα κεφάλαια του κειμένου του Locke, που αφορούν στη σωματική αγωγή και στην υγιεινή ανατροφή του παιδιού. Ίσως ακόμη η έκδοση του

παιδαγωγικού έργου του Locke που είχε υπόψη του ο Ιώσηπος να μην περιλάμβανε ορισμένα κεφάλαια προηγούμενων εκδόσεων του εν λόγω έργου αλλά να τα αντικαθιστούσε με περιλήψεις των κεφαλαίων αυτών που απαντούσαν σε προγενέστερη έκδοση. Πιθανόν για τον ίδιο λόγο στη δομή του κειμένου παρατηρούμε σε άλλα κεφάλαια να είναι εκτενέστερος, σε άλλα πλέον σύντομος και σε άλλα να εκθέτει τις απόψεις του με τρόπο συνενωτικό. Ελάχιστα κεφάλαια της «Παιδαγωγίας» του Ι. Μοισιόδδακα δεν απεικονίζουν επιδράσεις του έργου του Locke, όπως το τρίτο εν μέρει, το πέμπτο, το έβδομο και ίσως το όγδοο του πρώτου μέρους του πρώτου τμήματος και στο μεγαλύτερο μέρος τα κεφάλαια του δεύτερου μέρους του δεύτερου τμήματος. Τα κεφάλαια αυτά συμπυκνώνουν πιθανόν την προσωπική πείρα και τις γνώσεις του συγγραφέα, άποψη που συνεπικυρώνεται από τον Κριαρά.¹⁷ Κατά τη δική μας άποψη και στα κεφάλαια αυτά ενυπάρχουν διάσπαρτα παιδαγωγικά νοήματα που εμπεριέχονται σε ιδέες του Locke.¹⁸

Ακολουθώντας τη σειρά των κεφαλαίων που συνθέτουν την «Παιδαγωγία» του Ι. Μοισιόδδακα παρατίθενται στη συνέχεια αποσπάσματά της σε σύγκριση με συναφή παραθέματα από το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Locke, όπως αυτό απαντάται στην προαναφερθείσα έκδοση¹⁹ των έργων

17. Βλ. Του ιδίου...ό.π., σ.149.

18. Για μια πιο συστηματική και αναλυτική ενημέρωση σε θέματα που άπτονται γενικότερα των προεπαναστατικών παιδαγωγικών βιβλίων σε συνάρτηση με την Ευρωπαϊκή παιδαγωγική παραγωγή βλ. Πολυξένη Παπαχρήστου. Προεπαναστατικά παιδαγωγικά βιβλία και Ευρωπαϊκή παιδαγωγική συγκομιδή. Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Ιωάννινα 2002.

19. Οι εκδόσεις που είχαμε υπόψη μας κατά τη συγγραφή του παρόντος άρθρου είναι του 1705 (5η έκδοση, διευρυμένη) και περιλαμβάνεται στο σύγγραμμα του James Axtell (1968), με τίτλο «The educational writings of John Locke» (σσ. 109-325) και του 1823, η οποία ανατυπώθηκε στη Γερμανία το 1963 και περιλαμβάνεται στον 9ο τόμο, που μαζί με τους υπόλοιπους εννέα συνθέτουν τη δεκάτομη έκδοση με τίτλο, «The works of John Locke», A new edition, corrected 1823, in ten Volumes, vol. IX, London. Από τη σύγκριση των δύο κειμένων στις αντίστοιχες εκδόσεις προκύπτουν τα ακόλουθα: 1) Ο αριθμός των παραγράφων και των δύο κειμένων ανέρχεται σε 216. 2) Διαφοροποιούνται μεταξύ τους σε ό,τι αφορά την ενσωμάτωση υποσημειώσεων και σχολίων στις παραγράφους και τη χρήση πλάγιας γραφής μόνο στην έκδοση του 1705. Υπάρχει επίσης η προσθήκη πλαγιότιτλου σε παραγράφους στην έκδοση του 1823, και 3) παρατηρούνται ελαφρές παραλλαγές μεταξύ των κειμένων εστιαζόμενες κυρίως στην ακριβή γραφή ορισμένων λέξεων ή στη χρήση ορισμένων σημείων στίξης.

του, (έκδοση 1863, με ανατύπωση στα 1963: σσ. 6-205), προκειμένου να αναδειχτούν με σαφήνεια οι επιδράσεις άμεσες ή έμμεσες του δευτέρου προς τον πρώτο. Διαβάζουμε:

Η εκπαίδευση των ευγενών

Πρέπει να σημειωθεί ότι τα συναφή κείμενα των Ι. Μοισιόδακα και J. Locke απευθύνονται στην κοινωνική τάξη των «ευγενών» («gentlemen»). Ο Ι. Μοισιόδακας, όπως εξηγεί στο Προοίμιο (σ.13) που παραπέμπουμε παραπάνω συνέγραψε το έργο αυτό για να διευκολύνει την εκπαίδευση των «ευγενών» ομοεθνών του εννοώντας ασφαλώς τους Φαναριώτες των Ηγεμονιών.

Ι. Μοισιόδακας (σ. 4): «Και τη αληθεία μήτε δύναται ο άνθρωπος να εκθέσει, πόσην ανωμαλίαν και δυσκολίαν προξενεί τη πολιτεία ένας απαίδευτος κακοήθης: μάλιστα, όταν ομού με την τραχύτητα του ήθους σμίγη την εξουσίαν, ή την χώραν των εξουσιαστών. Πάντα σχεδόν εναλλάσσονται τότε».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 13): «Εγώ συμβουλεύω, μάλιστα παρακαλώ πάντα πατέρα απλώς, όστις ιδή αυτό το βιβλιάριον, να μη παραβλέψη αυτό δια την σμικρότητα αυτού, μήτε να αμελήση να αναγνώση αυτό οπωσούν προσεκτικώτερον. Οι ευγενείς πατέρες ευρίσκονται ως επί το πλείστον περιπεπλεγμένοι από φροντίδας κοινάς, ή οικονομικάς, ή αλλεπαλληλία των οποίων ούτε συγχωρεί αυτοίς καιρόν ικανόν, ώστε να παρατηρήσωσιν αφ' εαυτών τους τρόπους της καλής ανατροφής».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 14): «Όσους (τρόπους ορθής ανατροφής: η διευκρίνιση δική μας) κεφαλαιωδεστέρους, όσους αρμοδιωτέρους ενόμισα τη παρούσα καταστάσει των ημετέρων ευγενών: ιδού ποίους έρχομαι να προσφέρω αυτοίς με το παρόν εγχειρίδιον».

J. Locke (παρ. 6, σ. 9): «I have said (he) here, because the principal aim of my discourse is, how a young gentleman should be brought up from his infancy...»

J. Locke (παρ. 216, σσ. 204-205, συμπέρασμα): «Besides that, I think a prince, a nobleman, and an ordinary gentleman's son, should have different ways of breeding. But having had here only some general views, in reference to the main end and aims in education, and those designed for a gentleman's son...».

Η κατάσταση του νεογέννητου παιδιού

I. Μοισιόδακας (σ. 15-16): «Όταν πρώτον γεννάται το παιδίον, ομοιάζει, ως λέγει ο Αριστοτέλης, το άγραφον Αββάκιον ή χαρτίον, το οποίον δεν έχει μήτε ένα γράμμα, όμως το οποίον δέχεται εν καιρώ παν γράμμα, όπερ εστι, πάσαν προσβολήν, πάσαν ιδέαν...»

J. Locke (παρ. 216, σ. 205, συμπέρασμα): «...I considered only as white paper, or wax, to be moulded and fashioned as one pleases;»

Η επίδραση των «κακοδούλων» στα παιδιά

Η αναφορά του I. Μοισιόδακα στη βλαβερή επίδραση των «κακοδούλων» και η προτροπή του πάντοτε να φυλάσσονται τα παιδιά μακριά από αυτούς εδράζεται προφανώς στη βασική ιδέα του J. Locke, την οποία ο ίδιος εκθέτει με δικό του τρόπο στο παιδαγωγικό του δοκίμιο.

I. Μοισιόδακας (σ. 16): «Πόσα πάλιν δεν βλέπομεν ημείς κακόβια, διεφθαρμένα, διότι οι δούλοι, ομού με τους οποίους συνδιατρίβουσιν αυτά επ' αδεία, προλαμβάνουσι να διαστρέφωσιν αυτά με την κακοήθειαν;»

I. Μοισιόδακας (σ. 18): «Πολύν κίνδυνον κακοηθείας υποτρέχει η τρυφερά ηλικία, όταν, αρκετή να μιμηθή παραδείγματα, αφήνεται ελευθέρα να συνομιλή, και να συμπράττη ομού με τους κακοδούλους».

J. Locke (παρ. 59, σ. 42): «The great difficulty here is, I imagine, from the folly and perverseness of servants, who are hardly to be hindered from crossing herein the design of the father and mother...».

J. Locke (παρ. 68, σ. 52): «...One great mischief that came by servants to children, when by their flatteries they take off the edge and force of the parents's rebukes, and so lessen their authority. And here is another great inconvenience, which children receive from the ill examples which they meet with amongst the meaner servants».

J. Locke (παρ. 68, σσ. 52-53): They (i.e. children: η διευκρίνιση δική μας) frequently learn from unbred or debauched servants, such language, untowardly tricks and vices, as otherwise they possibly would be ignorant of all their lives».

Ο ρόλος των γονιών και των συγγενών στη διάπλαση των παιδιών

Έμμεση φαίνεται πως είναι η επίδραση του J. Locke στον I. Μοισιόδακα σε ό,τι αφορά τις αντιλήψεις του δευτέρου για την «φιλοστοργίαν

και την σοβαρότητα» των γονιών και την «σταθεράν υπακοήν» των παιδιών.

Ι. Μοισιόδακας (σ. 19): «Δεύτερον ζητείται, ότι οι φρόνιμοι γονείς να προσέχωσι τόσον την φιλοστοργίαν, όσον την σοβαρότητα αυτών».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 20): «Το αυτό πρέπει να λέγεται, αν καλά κατά λόγον άλλον, και περί της μεμονωμένης σοβαρότητας. Όταν η σοβαρότης δεν υπογλυκάζεται, δεν συγκιρνάται από την αγάπην, ένα πάντως από τα τρία αποτελεί, ή ότι σκληρύνει το πνεύμα, ή ότι εγχέει ατολμίαν, ή ότι ελαττοί την υικήν αγάπην».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 34): «Πρέπει, ότι (τα παιδιά) να συμπεριλαμβάνωνται εις τας συνελεύσεις των φρονίμων ανδρών, όπως αυτοί, ακροαζόμενοι ομιλίας εμβριθείς, και όπου, βλέποντες συχνάκις πρόσωπα αιδέσιμα, να αναγκάζωνται να φέρωνται με σεμνότητα».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 35): «Συμβάλλει το λοιπόν, ότι συχνάκις να κατεπάδεται αυτοίς, πως αι αξίαι, αι επιστασίαι δίδονται αυτοίς αεί προς κτήσιν προς εφόδιον υπολήψεως καλής...».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 36): «Πολλά έτερα δύνανται οι συνετοί πατέρες να παρενείρωσιν ενταύθα και να ενισχύσωσιν αυτά με παραδείγματα διάφορα, τα οποία επιβρίθουσι τον λόγον μάλλον και μάλλον, και τα οποία πείθουσι τους νέους πληροφορητικώτερον».

Ι. Μοισιόδακας (σς. 43-44): «Το παράδειγμα του πατρός, του συγγενούς, πολλών υποκειμένων αξιολόγων...εμφυτεύει τω καλώ νέω την όρεξιν, ώστε να πράξη το αυτό και αυτός. Είδον εγώ παιδιά ευγενή να παίζωσι κατά το μάλλον και ήττον τοιουτοτρόπως, είτα προς πάσαν απολογίαν αυτώ να λέγωσι, πως τοιουτοτρόπως παίζει και ο πατήρ ή ο θεός».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 46): Ούτε ποτέ οι πατέρες ας δίδωσιν αυτοίς παραδείγματα κακά...».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 47): «Ότι οι πατέρες πρέπει να προσέχωσι τα παιδιά από τους κόλακας, από τους παρασίτους, και ομοίως από τα λοιπά κόμματα των κακοβίων».

J. Locke (παρ. 34, σ. 27): «Parents being wisely ordained by nature to love their children, are very apt, if reason watch not that natural affection very warily; are apt, I say, to let it run into fondness. They love their little ones, and it is their duty...».

J.Locke (παρ. 56, σ. 41): «Esteem and disgrace are, of all others, the most powerful incentives to the mind...».

J. Locke (παρ. 67, σ. 51): «Be sure to keep up in him the principles of

good nature and kindness; make them as habitual as you can, by credit and commendation, and the good things accompanying that state:»

J. Locke (παρ. 71, σ. 59-60: «You must do nothing before him (i.e. the child: η διευκρίνιση δική μας), which you would not have him imitate. If any thing escape you, which you would have pass for a fault in him, he will be sure to shelter himself under your example, and shelter himself so, as that it will not be easy to come at him to correct it in him the right way ... you do but add new force to your example, and recommend the action the more powerfully to him.»

Η συμπεριφορά των παιδιών και η αντιμετώπισή τους- η χρήση ποινών

Τεκμήρια πιστής θα λέγαμε αντιγραφής εκ μέρους του Ι. Μοισιόδακα οικείων τμημάτων του παιδαγωγικού κειμένου του J. Locke, τα οποία αφορούν στη συμπεριφορά των παιδιών στο οικογενειακό κυρίως περιβάλλον αλλά και στα μέσα διαχείρισής της από τα άτομα που περιβάλλουν το παιδί αποτελούν τα ακόλουθα αποσπάσματα:

Ι. Μοισιόδακας (σ. 21): «Ούτω και το παιδίον, όσον πλέον τρυφερώτερον είναι, τόσον ολιγώτερον ας θεραπεύεται...».

Ι. Μοισιόδακας (σσ. 21-22): «Εις μερικούς οίκους φαίνονται τα παιδιά παρά την ώραν της τραπέζης εύτακτα, ήσυχα: μήτε ζητούνσιν από όσα βλέπουσιν εμπρός, αλλά ό,τι δίδοται αυτοίς, δέχονται αυτό με ιλαρότητα, με ευχαρίστησιν. Πάλιν, εις μερικούς οίκους φαίνονται παιδιά, τα οποία, ό,τι βλέπουσιν, θέλουνσιν, ζητούνσιν απαραίτητως και είναι χρεία, ό,τι αυτά πρώτον να οικονομηθώσιν: άλλως η τράπεζα πάσα καταθορυβείται. Τις δεν βλέπει, πως η διαφορά πάσα προέρχεται από την έγκαιρον υπακοήν των πρώτων, και από την απαιδευσίαν των δευτέρων;»

Ι. Μοισιόδακας (σ. 22): «Όταν ενταύθα ομιλώ ούτως, ούτε ας νοήται, πως εγώ ζητώ, ό,τι δηλονότι να μη γίνεται συγκατάβασις ουδεμία τοις παιδίοις». «Εγώ λέγω, πως τα κλαύματα, αι αδημονίαι αυτών δεν πρέπει ναθορυβώσιν ημάς, και ό,τι, όταν ισχυρογνωμονώσι, να λέγωμεν αυτοίς, πως κυρίως, διότι ισχυρογνωμονούσι, δεν γίνεται το θέλημα αυτών».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 37): «Πρώτον ο φρόνιμος πατήρ εκείνος ηρίθμησεν ησύχως πάσας τας παραφοράς του νέου, είτα τρέπων βλέμμα και φωνήν εξαίφνης:»

Ι. Μοισιόδακας (σ. 91): «Αφ' ου ο μαθητής νουθετείται, αφ' ου ελέγχεται πολλάκις, όμως αδιόρθωτος ουδέν ήττον μένει, έσχατον βοήθημα λείπεται η δρυμύτης (sic) του ξύλου».

I. Μοισιόδοντας (σ. 38): «Αφ' ου ο νέος ελέγχεται, και πάλιν ελέγχεται, όμως αδιόρθωτος ουδέν ήττον μένει, δεύτερος τρόπος σωφρονισμού πρέπει να λογίζεται ο θεατρισμός των παραφορών αυτού».

I. Μοισιόδοντας (σ. 39): «Όταν ο νέος συλλογίζεται, πως ως ατοπία αυτού έγιναν γνωσταί ήδη εις πάντας εκείνους, τους οποίους αυτός μάλλον γνωρίζει, και τους οποίους αυτός συχνάκις απαντά, εντρέπεται βλέπων αυτούς: ούτε τρέφει ελπίδα να λυτρωθή από αυτήν την εντροπήν, εκτός μόνον με την αποχήν».

I. Μοισιόδοντας (σσ. 87-88): «Όσα (ελαττώματα: η διευκρίνιση δική μας) προέρχονται από άγνοιαν, από απροσεξίαν, από κουφότητα ηλικίας, ή από άλλην αιτίαν τοιαύτην: αυτά ή ποσώς δεν πρέπει να παιδεύονται, ή το πολύ πρέπει να ελέγχονται με ομαλότητα».

I. Μοισιόδοντας (σ. 88): «Όσα όμως ελαττώματα πηγάζουσιν από ισχυρογνωμίαν, από θράσος, από παρακοήν επαναλαμβανομένην, εν βραχυλογία, όσα προέρχονται από κακογνωμίαν σταθεράν, προμελετημένην: τα τοιαύτα μήτε συμβάλλει πάντως να μη παιδεύονται».

I. Μοισιόδοντας (σ. 89): «Όταν τα σφάλματα των παιδίων είναι ελαφρά, όταν δεν είναι συνεχή, μάλιστα, όταν δεν γίνονται με κακογνωσίαν, ούτε πρέπει να διορθώνται, παρά με την νουθεσίαν. Αυτή, διότι αρτύεται αεί από την γλυκύτητα, και διότι εμφανίζεται περισσότερον φιλική, παρά προστακτική, μήτε κατασειεί το πνεύμα του μαθητού: επομένως αποβαίνει μάλλον δεξιωτέρα, ώστε να πείση.»

I. Μοισιόδοντας (σ. 84): «Η γλυκύτης, η βία, αι υποσχέσεις, αι απειλαί, αι αμοιβαί, όταν εν καιρώ διαδέχονται, και όταν σμίγονται προσφυώς η μία μετά της άλλης, μεγάλως δύνανται να βοηθήσωσιν αυτόν. Αν όμως ούτε ούτω δύναται να απορριζώση από την καρδίαν του μαθητού την μισομάθειαν; Ξύλον δρυμύ χρειάζεται τότε, πλην ουχί απλώς, ούτε διηνεκώς: άλλως η διόρθωσις συμβαίνει έτι χειρών και από το πταίσμα αυτό.»

I. Μοισιόδοντας (σ. 87): «Πρώτον ο διδάσκαλος πρέπει να παρατηρή με όλην την δυνατήν προσοχήν τας ιδιαιτέρας κλίσεις των μαθητών. Αυταί προφαίνονται από την φυσιογνωμίαν, από το βλέμμα, από την φωνήν, και έτι οσάκις ενίοτε αφήνονται τα παιδιά επί πάση αδεία, από τα παίγνια αυτών».

J. Locke ((παρ. 78, σ. 67): «This requires care, attention, observation, and a nice study of children's tempers, and weighing their faults well, before we come to this sort of punishment (i.e. whipping: η διευκρίνιση δική μας)».

J. Locke (παρ. 123, σ. 119): «To know this (disliking his book: η διευκρί-

νιση δική μας) perfectly, you must watch him at play, when he is out of his place and time of study, following his own inclinations».

J. Locke (παρ. 39, σ. 33): «I have seen children at a table, who, whatever was there, never asked for any thing, but contentedly took what was given them: and at another place I have seen others cry for every thing they saw, must be served out of every dish, and that first too».

J. Locke (παρ. 39, σ. 32): «I say not this as if children were not to be indulged in any thing...».

J. Locke (παρ. 38, σ. 32): «would never with bawling and peevishness contend for mastery; nor be half so uneasy to themselves and others as they are...».

J. Locke (παρ. 39, σσ. 32-33): «That which I mean is, that whenever they craved what was not fit for them to have, or do, they should not be permitted it, because they were little and desired it: nay, whatever they were importunate for, they should be sure, for that very reason, to be denied».

J. Locke (παρ. 63, σ. 45): «... a look or a word from the father or mother, if they have established the authority they should, will be enough either to remove or quiet them for that time».

J. Locke (παρ. 52, σ. 38): «Beating then, and all other sorts of slavish and corporal punishments, are not the discipline fit to be used in the education of those who would have wise, good, and ingenuous men; and therefore very rarely to be applied, and that only on great occasions, and cases of extremity».

J. Locke (παρ. 84, σ. 71): «...beating is the worst, and therefore the last, means to be used in the correction of children; and that only in cases of extremity, after all gentler ways have been tried, and proved unsuccessful;»

J. Locke (παρ. 60, σ. 43): «Frequent beating or chiding is therefore carefully to be avoided: because this sort of correction never produces any good, farther than it serves to raise shame and abhorrence of this miscarriage that brought it on them».

J. Locke (παρ. 112, σ. 103): «This therefore is another argument against the frequent use of blows; for, whenever you come to that extremity, it is not enough to whip or beat them; you must do it, till you find you have subdued their minds;»

J. Locke (παρ. 84, σ. 72): «and so there will be but very few occasions of that discipline to be used by any one, who considers well, and orders his child's education as it should be».

J. Locke (παρ. 62, σ. 44): «but the recommendations children deserve they should receive before others».

J. Locke (παρ. 60, σ. 43): «Ingenuous shame, and the apprehension of displeasure, are the only true restraints: these alone ought to hold the reins, and keep the child in order».

J. Locke (παρ. 78, σ. 65): «But yet there is one, and but one fault, for which, I think, children should be beaten; and that is obstinacy or rebellion».

J. Locke (παρ. 80, σ. 68): «Nor indeed should the same carriage, seriousness, or application be expected from young children, as from those of riper growth. They must be permitted, as I said, the foolish and childish actions suitable to their years, without taking notice of them; inadvertency, carelessness, and gaiety, is the character of that age».

J. Locke (παρ. 97, σ. 90): «But whatever he consults you about, unless it lead to some fatal and irremediable mischief, be sure you advice only as a friend of more experience».

J. Locke (παρ. 122, σ. 118): «and when they are out of the way, let him, without being laughed at for his mistake, be gently put into the right;»

Η ενδυμασία των παιδιών

Ο Ι. Μοισιόδακας αναφερόμενος στην «οικονομίαν της ενδυμασίας» των παιδιών προβαίνει σε μια αναλυτική αλλά και με ενδιαφέρουσες ψυχολογικές προεκτάσεις ανάπτυξη των συναφών θέσεων του J. Locke, ο οποίος αντίθετα τις παραθέτει με πολύ συνοπτικό τρόπο:

Ι. Μοισιόδακας (σσ. 27-28): «Όσοι γονείς έλαχον τύχης λαμπράς, και είναι πολυτελείς, νομίζουν ως νόμον απαραίτητον της καταστάσεως αυτοίς να ενδύωσι τα παιδιά αυτών πάντοτε κατά τας νέας τροπολογίας του ιματισμού, και να κρατώσιν αυτά κεχωσμένα εις υφάσματα ινδικά, εις κακούμια, εις σαμούρια, και έτι πεπλουτισμένα από μαχαιρίδια, από δακτυλίδια: εν βραχυλογία, από όσα η τεχνική, η περιττή ματαιότης μεθοδεύεται καθ' εκάστην να μηχανουργή. Αυτή είναι μία επίδειξις πλούτου ή φιλοματαιότητος, μία επίδειξις όμως, ήτις εμπνέει τοις τρυφεροίς παιδίοις και πριν του καιρού την ματαιότητα, την υπεροψίαν.»

J. Locke (παρ. 37, σ. 30): «The coverings of our bodies, which are for modesty, warmth, and defence, are, by the folly or vice of parents, recommended to their children for other uses. They are made matter of vanity and emulation... Thus the little ones are taught to be proud of their clothes before they can put them on».

Η επιλογή των δασκάλων από τους γονείς

Η τάση του Ι. Μοισιόδακα να εστιάζεται στο πνεύμα των συναφών αντιλήψεων του J. Locke επιμαρτυρείται και από τα παρακάτω παραθέματα. Η μόνη διαφοροποίησή τους απεικονίζεται στο γεγονός ότι ο J. Locke προτιμά τους μεγαλύτερους στην ηλικία και «πολυμαθείς» δασκάλους ενώ ο Ι. Μοισιόδακας προτιμά τους μετριοπαθείς, χρηστοθήεις και νεότερους στην ηλικία.

Ι. Μοισιόδακας (σσ. 53-54): «Πολλή, ατενής προσοχή ζητείται και κατά την αίρεσιν αυτών των ανθρώπων (δηλαδή των δασκάλων: η διευκρίνιση δική μας), διότι από την διάθεσιν της πρώτης διαπλάσεως κρέματαί πάσα σχεδόν η καλή ή η κακή έκβασις της ανατροφής τόσον της ηθικής, όσον της διδακτικής των παιδίων.»

Ι. Μοισιόδακας (σ. 56): «Πρώτον το λοιπόν ας γινώσκη ο φρόνιμος πατήρ πως τα παιδιά πρέπει να εγχειρίζονται κατά πρώτον πεπαιδευμένοι, οίτινες να γινώσκωσι να ερμηνεύωσι με δεξιότητα τόσον την χρηστοθήειαν, όσον την πολυμάθειαν. Και τη αληθεία εγώ μήτε παύω μακαρίζων τους πατέρας, όσοι επιτυχαίνουνσι διδασκάλους πεπροικισμένους με αυτήν την διπλήν δεξιότητα.»

Ι. Μοισιόδακας (σ. 57): «Δεύτερον ας γινώσκη ο φρόνιμος πατήρ, πως κατά πρώτον περισσότερον χρησιμεύουσιν οι μετριοπαθείς και οι νεώτεροι, παρά οι πολυμαθείς, ή οι πολλά γέροντες» (οι τελευταίοι ήταν προτίμηση του J. Locke: η διευκρίνιση δική μας).

J. Locke (παρ. 70, σ. 57): «And if a young gentleman, bred at home, be not taught more of them than he could learn at school, his father has made a very ill choice of a tutor».

J. Locke (παρ. 90, σ. 76): «and that is, that children should, from their first beginning to talk, have some discreet, sober, nay wise person about them...».

J. Locke (παρ. 91, σ. 77): «The great difficulty will be, where to find a proper person. From those of small age, parts, and virtue, are unfit for this employment».

J. Locke (παρ. 92, σ. 77): «Nay, if you will do as you ought, the reputation of a sober man, with a good stock of learning (which is all usually required in a tutor) will not be enough to serve your turn. In this choice be as curious as you would be in that of a wife for him: for you must not think of trial, or changing afterwards; that will cause great inconvenience to you, and greater to your son».

J. Locke (παρ. 93, σ. 78): «The character of a sober man, and a scholar, is as I have above observed, what every one expects in a tutor. This generally is thought enough, and is all that parents commonly look for.»

Η μεταχείριση των δασκάλων από τους γονείς

I. Μοισιόδακας (σ. 61): «Διηνεκή, μεγάλην προσοχήν πρέπει να δεικνύωσιν οι γονείς προς αυτούς τους ανθρώπους (δηλαδή προς τους δασκάλους: η διευκρίνιση δική μας): όπερ εστι, πρέπει οι γονείς να θεραπεύωσιν αυτούς με όλους τους τρόπους τους δυνατούς, οίτινες, υποχρεούσι την συνείδησιν, και οίτινες συντηρούσι την προθυμίαν. Η εύνοια, η τιμή, η φιλοδωρία, η πληρωμή είναι τα κυριώτερα ενδόσιμα της διδασκαλικής προθυμοποιίας».

I. Μοισιόδακας (σ. 64): «Εγώ λέγω, πως οι γονείς, όταν είναι βαθμών υψηλών, όταν είναι ηρεστημένοι, πρέπει να φέρωνται προς τους διδασκάλους με πνεύμα εμβριθείας, ήτις επέχει το μέσον του θάρρους και του σοβαρού, και ήτις υποδεικνύουσα εύνοιαν, μετριότητα, ποσώς δεν ελαττοί την υπεροχήν της καταστάσεως».

I. Μοισιόδακας (σσ. 61-62): «Δίδονται τινές ευγενείς, οίτινες δια μίαν μεγαλοπρέπειαν κακώς νοουμένην, μεταχειρίζονται τους διδασκάλους των παιδιών αυτών ήδη με υπεροψίαν, ήδη με σοβαρότητα».

J. Locke (παρ. 89, σ. 75): «As the father's example must teach the child respect for his tutor;».

J. Locke (παρ. 40, σ. 34): «And, on the contrary, imperiousness and severity is but ill way of treating men».

Ο καταλληλότερος τύπος εκπαίδευσης των παιδιών

Παρατηρούμε στο συναφή προβληματισμό ότι ο I. Μοισιόδακας, ενώ παρέχει συμβουλές για τη διδασκαλία του παιδιού στο σπίτι, ταυτόχρονα αποφεύγει ν' αποδεχθεί πλήρως την άποψη του J. Locke, που ταυτίζεται με την έμμεση καταδίκη της φοίτησης του παιδιού στα δημόσια σχολεία, τα «κοινά», τα «μερικά».

I. Μοισιόδακας (σ. 66): «Είναι μία πρόληψις αισθητή, μάλιστα είναι μία υπερηφανία γελοιώδης το να νομίζη ένας ευγενής ενδεής εντροπήν να αποστέλλη τα παιδιά αυτού εις τα κοινά, εις τα μερικά σχολεία».

J. Locke (παρ. 70, σ. 56): «I am sure, he who is able to be at the charge of a tutor at home, may there give his son a more genteel carriage, more manly thoughts, and a sense of what is worthy and becoming, with a greater

proficiency in learning into the bargain, and ripen him up sooner into a man, than any at school can do.»

Η τέχνη της παιδαγωγίας και ο ρόλος του δασκάλου

Ι. Μοισιόδακας (σ. 71): «Πόσην εμπειρίαν της ανθρωπίνης φύσεως, πόσην προσοχήν δεν οφείλει να έχη, όστις επαγγέλλεται αυτήν την τέχνην της παιδαγωγίας;»

Ι. Μοισιόδακας (σ. 72): «Ζητείται το λοιπόν, ότι ο ειδήμων πεπαιδευμένος, ομού με την μάθησιν, να έχη και μίαν επίγνωσιν ικανήν των ανθρωπίνων ιδιοτήτων: όπερ εστι, πρέπει, ότι αυτός να γνωρίζη τας ορέξεις, τα πάθη, με τα οποία συγγεννάται έκαστος άνθρωπος αδιαφόρως. Πρέπει, ότι να διακρίνη τας κράσεις, τας κλίσεις, τας ιδιαιτέρας επιθυμίας έκαστου μαθητού».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 76): «Διττή είναι και η διδασκαλική παιδαγωγία, άλλη ηθική, ήτις αφορά την μόρφωσιν των ηθών των παιδιών, και άλλη διδακτική, ήτις αφορά τους τρόπους, κατά τους οποίους πρέπει η μάθησις να γίνεται τοις παιδίοις. Προηγείται η πρώτη».

J. Locke (παρ. 70, σ. 58): «It is virtue then, direct virtue, which is the hard and valuable part to be aimed at in education; and not a forward pertness, or any little arts of shifting. All other considerations and accomplishments should give way, and be postponed, to this».

J. Locke (παρ. 74, σ. 61): «This change of temper should be carefully observed in them, and the favourable seasons of aptitude and inclination be heedfully laid hold of: This I think no hard matter for a discreet tutor to do, who has studied his pupil's temper...».

J. Locke (παρ. 92, σ. 77): «Nay, if you will do as you ought, the reputation of a sober man, with a good stock of learning, (which is all usually required in a tutor) will not be enough to serve your turn.»

J. Locke (παρ. 94, σ. 80): «Besides being well-bred, the tutor should know the world well; the ways, the humours, the follies, the cheats, the faults of the age he is fallen into, and particularly of the country he lives in.

Η εκπαίδευση των ευγενών νέων

Αναφορικά με την εκπαίδευση των ευγενών νέων, ο Ι. Μοισιόδακας δεν θεωρεί ότι αυτοί πρέπει να διακρίνονται για την «πολυμάθειαν» προκειμένου να πετύχουν στη ζωή τους. Διαπιστώνεται ότι και η οικεία άποψη του J. Locke είναι ταυτόσημη.

I. Μοισιόδακας (σσ. 71-72): «Ο βίος των ευγενών, τους οποίους η υπερτάτη πρόνοια έχει προωρισμένους εις διοικήσεις πόλεων και λαών, και ουχί εις επιδείξεις συγγραφικής, ή προφορικής στωμυλίας, απαιτεί πλέον ήθη μέτρια, χρηστά, παρά λόγια τετορνισμένα, και αυτά τα ήθη μήτε αποκτώνται, παρά, όταν φυτεύονται εν καιρώ. Τι ωφελείται ένας νέος ευγενής από τα γραμματικά, από τα διαλεκτικά, και ομοίως από τα λοιπά, όταν αυτός, διότι η ηθική κατάστασις αυτού έμεινεν ανεπιμέλητος, είναι με πάσαν την πολυμαθειαν αυτού ένα παρανάλωμα των ορέξεων, των παθών αυτού; Κάλλιον, ότι αυτός να εγίνωσκεν ολιγώτερα, όμως να ήτον μετριόφρων, χρηστοήθης, δίκαιος, ικανός να γνωρίζη το δίκαιον, και να αποδίδη εκάστω το ανήκον, παρά πολυμαθής, όμως παράφορος, όμως επιβλαβής επομένως εαυτώ και τοις άλλοις».

I. Μοισιόδακας (σσ. 66-67): «Εντροπή κυρίως είναι ουχί η δείξις της παρούσης τύχης αυτού, το βάρος της οποίας ήδη πάντες γινώσκουσιν ακριβώς, αλλά η αμάθεια, η αγροικία των παιδίων αυτού, άτινα κατά την αναγωγήν ούτε διαφέρουσι ποσώς από τα απαίδευτα παιδιά των αγροίκων».

I. Μοισιόδακας (σ. 68): «...εν βραχυλογία, μακράν από του οίκου, όσον το δυνατόν, οι καπνοί της μωράς, της τυφλής ματαιότητος, και αναμφιβόλως και η κατάστασις του οίκου ορθοποδεί, και η καλή ανατροφή των παιδίων δεν απολείπεται».

J. Locke (παρ. 94, σ. 84): «A great part of the learning now in fashion in the schools of Europe, and that goes ordinarily into the round of education, a gentleman may, in a good measure, be unfurnished with, without any great disparagement to himself, or prejudice to his affairs. But prudence and good breeding are, in all the stations and occurrences of life, necessary; and most young men suffer in the want of them, and come rawer, and more awkward, into the world than they should, for this very reason;».

J. Locke (παρ. 90, σ. 76): «it is not good husbandry to make his fortune rich, and his mind poor. I have often, with great admiration, seen people lavish it profusely in tricking up their children in fine clothes, lodging, and feeding them sumptuously, allowing them more than enough of useless servants; and yet at the same time starve their minds, and not take sufficient care to caver that which is the most shameful nakedness, viz. their natural wrong inclinations and ignorance».

Το «σέβας» του δασκάλου

Σε ό,τι αφορά το σέβας που ο δάσκαλος πρέπει να «εγγχεί» στους μαθητές του οι απόψεις και των δυο συγγραφέων είναι σχεδόν ταυτόσημες. Διαπιστώνεται ωστόσο μια διαφορά μεταξύ των απόψεών τους στο θέμα αυτό, όπως άλλωστε επισημαίνεται και σε σχετικό άρθρο του Ε. Κριαρά²⁰. Δηλαδή ο Ι. Μοισιόδακας καταδικάζει την «έγχυση» του φόβου και του υπέρμετρου θάρρους στο παιδί, ενώ ο Locke προσδίδει αρκετή παιδευτική σημασία στη φοβική κατάσταση του μαθητή.

Ι. Μοισιόδακας (σ. 76): «Ότι ο διδάσκαλος πρέπει να εγγέη τοις μαθηταίς ούτε τον φόβον, ούτε το θάρρος, αλλά το σέβας».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 77): «Ένα από τα κυριώτερα μέσα, τα οποία πρέπει να μεσοσυλλαβώσιν μεταξύ της οικοδομής της αληθινής ανατροφής των παιδιών, πρέπει να λογίζεται και το σέβας. Τινές πεπαιδευμένοι μεταχειρίζονται κατά πρώτον τον φόβον, και νομίζουν, ότι, αν από αυτής της αρχής κατασείσωσι τα παιδιά με αυτόν, να έχωσιν αυτά εις το εξής πάντοτε πειθήνια. Τινές πάλιν, αντιφερόμενοι εκ διαμέτρου προς τους πρώτους, μεταχειρίζονται ψιλήν την γλυκύτητα, και νομίζουν, πως μετριάξουσιν, συγκιρνώνσι τάχα την αηδία, την οποίαν απαντώσι τα παιδιά κατά πρώτον εις τα σχολεία. Μήτε οι πρώτοι, μήτε οι δεύτεροι κρούουσι την χορδήν της αληθινής επηβολότητος».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 78): «Μόνον το σέβας, δεν φαίνεται υποκείμενον εις αυτάς τας ατοπίας. Αυτό είναι ο μέσος όρος του θάρρους και του φόβου...».

J. Locke (παρ. 80, σ. 68): «If the awe I spoke of be once got, a look will be sufficient in most cases».

J. Locke (παρ. 99, σ. 91): «and by being inflexibly severe in your carriage to him, when obstinately persisting in any ill-natured trick which you have forbidden, especially lying, you have imprinted on his mind the awe which is necessary;».

J. Locke (παρ. 99, σ. 92): «when, I say, by these ways of tenderness and affection, which parents never want for their children, you have also planted in him a particular affection for you; he is then in the state you could desire, and you have formed in his mind that true reverence, which is always

20. Βλ. Ε. Κριαρά...ό.π.

afterwards carefully to be continued and maintained in both parts of it, love and fear, as the great principles whereby you will always have hold upon him to turn his mind to the ways of virtue and honour».

Τρόποι με τους οποίους η μάθηση καθίσταται «αγαπητή»

Διαπιστώνονται και στο θέμα αυτό ταυτόσημες απόψεις των Ι. Μοισιόδακα και J. Locke. Μάλιστα ο τελευταίος αφιερώνει δυο ενότητες του παιδαγωγικού του δοκιμίου στην περιέργεια που διέπει την παιδική ηλικία (παρ. 108, σσ. 97-98 και παρ. 118, σσ. 115-119).

Ι. Μοισιόδακας (σ. 83): «Τα παιδιά είναι, καθώς και οι λοιποί άνθρωποι, φύσει περιέργα, και συνηθίζουν περί παντός πράγματος, το οποίον βλέπουν, να επερωτώσι με προσπάθειαν. Ούτε πρέπει ο πεπαιδευμένος να αμελή την εμπορίαν αυτής της περιεργείας, δια της θεραπείας της οποίας καρυκεύων την μάθησιν, ώστε να ομιλήσω τοιοτοτρόπως, δύναται να καταστήσει αυτήν αγαπητήν... Όταν τα παιδιά δεν απορώσιν, όπερ εστιν, όταν δεν επερωτώσι, ποτέ κατά τον Αριστοτέλη δεν ευπορούσι... μάλιστα επαίνει, τίμα την περιεργον γνώμην των παιδίων. Η περιεργία, όταν δίδωται σώφρων, αθώα, συνήθης, ούτε είναι, παρά μία πηγή ειδήσεων».

Ι. Μοισιόδακας (σσ. 83-84): «Ούτε είναι χρεία να στενοχωρήται το παιδίον, διότι η μάθησις μανθάνεται με την όρεξιν, ουχί με την βίαν. Δια της δυναστείας άλλο δεν κατορθούται, παρά η αποστροφή των βιβλίων, των μαθημάτων, των διδασκάλων:...».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 84): «Όμως δίδονται παιδιά τινά, θέλει αντικρούσει εκείνος, τα οποία φύσει μισούσι την μάθησιν, και τα οποία, αν δεν βιάζονται, ποτέ δεν μανθάνουσιν».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 85): «Έκτος τρόπος (με τον οποίο η μάθησις γίνεται εις τα παιδιά αγαπητή) (η διευκρίνιση είναι δική μας), είναι η προσφυής χρήσις της αντιληπτικής δυνάμεως των μαθητών: όπερ εστιν, ότι ο διδάσκαλος πρέπει να παρατηρή την κράσιν, την φυσικήν δεξιότητα εκάστου, και να μεταχειρίζεται έκαστον αναλόγως κατά το ιδιαίτερον αντιληπτικόν αυτού».

J. Locke (παρ. 55, σ. 40): «This is but to enlarge his appetite, and instruct it to wanter».

J. Locke (παρ. 72, σ. 60): «The right way to teach them those things is, to give them a liking and inclination to what you purpose to them to be learned, and that will engage their industry and application».

J. Locke (παρ. 76, σ. 63): «But to things we would have them learn, the great and only discouragement I can observe is, that they are called to it; it is made their business; they are teased and chid about it, and do it with trembling and apprehension;»

J. Locke (παρ. 118, σ. 115): «Curiosity should be as carefully cherished in children as other appetites suppressed.»

J. Locke (παρ. 118, σ. 115): «Curiosity in children... is but an appetite after knowledge, and therefore ought to be encouraged in them...».

J. Locke (παρ. 128, σσ. 122-123): «but, by the repeated injunctions they meet with, children quickly distinguish between what is required of them and what not. When this mistake has once made his book uneasy, the cure is to be applied at the other end. And since it will be then too late to endeavour to make it a play to him, you must take the contrary course; observe what play he is most delighted with; enjoin that, and make him play so many hours every day, not as a punishment for playing, but as if it were the business required of him».

J. Locke (παρ. 74, σσ. 61-62): « If this (disposition) were minded as it should, children might be permitted to weary themselves with play, and yet have time enough to learn what is suited to the capacity of each age».

Προφύλαξη του παιδιού από το ψέμα

και την «αγροίκο συμπεριφορά» και ο ρόλος του δασκάλου

I. Μοισιόδακας (σ. 91): «Όμως πότε ο πεπαιδευμένος δύναται να πληροφορηθή, πως ετελεσφόρησεν ο έλεγχος αυτού; Όταν ο μαθητής ομολογή τα πταίσματα αυτού εν ειλικρινεία, και όταν αποδέχεται τας παραγγελίας αυτού ευαρέστως».

I. Μοισιόδακας (σ. 97): «Έρχομαι εις την φιλοψεύδειαν. Και τούτο, ως ερρέθη ανωτέρω, είναι ένα από τα κοινά ελαττώματα των παιδιών, το οποίον ποσώς δεν πρέπει να αμελήται». «Πρώτον ζητείται το λοιπόν, ότι ο φρόνιμος πεπαιδευμένος να προλαμβάνη το ψεύδος παντοιοτρόπως: ούτε να συγχωρή αυτώ ποτέ χώραν εις τας καρδίας των παιδαρίων».

J. Locke (παρ. 132, σ. 127): «but if he directly confess, you must commend his ingenuity, and pardon the fault, be it what it will;».

J. Locke (παρ. 100, σ. 92): «Stubbornness, lying, and ill-natured actions, are not (as have been said) to be permitted in him from the beginning, whatever his temper be...».

J. Locke (παρ. 131, σ. 127): «for, after he has been thus warned, a

premeditated lie must always be looked upon as obstinacy, and never be permitted to escape unpunished».

Η «υπερφυής» θρησκεία και ο ρόλος του «πεπαιδευμένου»

Ο Ι. Μοισιόδοντας μιλεί για τη θρησκεία έχοντας υπόψη προφανώς τη συναφή ενότητα του J. Locke περί Θεού. Διαπιστώνεται ωστόσο κάποια αναγκαία διαφοροποίηση μεταξύ τους στην οικεία διαπραγμάτευση: Ο άγγλος φιλόσοφος αναφέρεται στο υπέρτατο ον, ως σημείο αναφοράς όλων των θρησκειών, ενώ ο Ι. Μοισιόδοντας ενασχολείται με ζητήματα που άπτονται της ορθοδόξου θρησκείας. Και οι δυο συνιστούν στο δάσκαλο ν' απαντά σε κάθε ερώτημα του παιδιού γύρω από τα θέματα αυτά.

Ι. Μοισιόδοντας (σ. 100): «Έσχατον καθήκον της διδασκαλικής ηθικής της παιδαγωγίας πρέπει να λογίζονται αυτά τα τρία: ο έλεγχος των ακεφάλων ιδεών (υπονοώντας τις προλήψεις: η διευκρίνιση δική μας), η ερμηνεία των βιωτικών αρετών, και η κατήχησις της ημετέρας υπερφυούς θρησκείας».

Ι. Μοισιόδοντας (σσ. 101-102): «Από ταύτας το λοιπόν, και από όσας τοιουτοτρόπους υπολήψεις, απάτας, ομιλίας, φόβους, και τα εξής, πρέπει ο πεπαιδευμένος, όσον πλέον δύναται εν καιρώ, ή να προφυλάττη, ή να αποδύη τους μαθητάς αυτού, δεικνύων πάντοτε αυτοίς το άτοπον, το αδύνατον εκάστης, και την μάχην, την οποίαν φύσει φέρει εκάστη προς τον ορθόν λόγον».

Ι. Μοισιόδοντας (σ. 104): «Μεταξύ των κεφαλαιωδεστέρων καθηκόντων εκάστου χριστιανού είναι, και πρέπει αναγκαίως να είναι και η γνώσις της ημετέρας υπερφυούς θρησκείας».

Ι. Μοισιόδοντας (σσ. 105-106): «...όταν οι νέοι κάμνωσιν αρχήν να ακριβολογώσι τα της πίστεως με το πώς, με το, δια τι: αν τα ερωτήματα αυτών κρούωσιν εκείνας τας αλύτους απορίας της θεολογίας: ούτε πρέπει ο πεπαιδευμένος να θεραπεύη αυτούς με λύσεις απιθάνους, ως έχουσι συνήθειαν μερικοί... Αυτά τα απορήματα, και όσα τοιαύτα, είναι πράγματα πάντα, τα οποία όσον μάλλον πολυπραγμονούνται, τόσον μάλλον απορούνται, επομένως ο πεπαιδευμένος ούτε οφείλει να μηχανάται λύσεις: αλλά πρέπει, οσάκις η περιεργία των μαθητών φέρει αυτούς εις αυτά, να λέγη αυτοίς πάντοτε, πως το καθήκον εκάστου χριστιανού είναι να γινώσκη απλώς, όσα χρησιμοδοτεί η πίστις ημών, ουχί όμως κατά το αυτό να ερευνά, να ακριβολογή (sic) αυτά».

J. Locke (παρ. 139, σ. 131): «Having laid the foundations of virtue in a true notion of a God, such as the creed wisely teaches, as far as his age is capable, and by accustoming him to pray to him; the next thing to be taken care of, is to keep him exactly to speaking of truth...».

J. Locke (παρ. 136, σ. 129): «Let him only be told upon occasion, that God made and governs all things, hears and sees every thing, and does all manner of good to those that love and obey him. You will find, that, being told of such a God, other thoughts will be apt to rise up fast enough in his mind about him; which, as you observe them to have any mistakes, you must set right. And I think it would be better, if men generally rested in such an idea of God, without being too curious in their notions about Being, which all must acknowledge incomprehensible; whereby many, who have not strength and clearness of thought to distinguish between what they can, and what they cannot know, run themselves into superstition or atheism, making God like themselves, or (because they cannot comprehend any thing else) none at all. And I am apt to think the keeping children constantly morning and evening to acts of devotion to God, as to their Maker, Preserver, and Benefactor... will be of much more use to them in religion, knowledge, and virtue, than to distract their thoughts with curious inquires into his inscrutable essence and being».

Η διδακτική τέχνη και τα γλωσσικά μαθήματα

I. Μοισιόδοντας (σ. 107): «Ούτε αρκεί, ότι ο άνθρωπος να γινώσκη πολλά: ζητείται κατά το αυτό, ότι και να γινώσκη να μεταδίδη αυτά τα πολλά, και κυρίως εν τούτω περικλείεται η διδακτική δεξιότης εκάστου πεπαιδευμένου».

I. Μοισιόδοντας (σ. 114): «Ο λόγος απαιτεί, ότι η πρόοδος εκάστης διδασκαλίας απλώς να γίνεται αεί από τα ευχερέστερα προς τα δυσκολώτερα».

I. Μοισιόδοντας (σ. 131): «Το σκοπιμώτατον τέλος της αναγνώσεως είναι κυρίως η κατάληψις της ελληνικής. Πρέπει το λοιπόν, ότι τα παιδιά να βάλλωνται κατά πρώτον εις ένα συγγραφέα, τα νοήματα του οποίου ουχί μόνον να ανταποκρίνονται τη καταληπτική δυνάμει αυτών, αλλά κατά το αυτό να εγγέωσιν αυτοίς ηδονήν: πράγμα, το οποίον διεγείρει την περιεργίαν αυτών, και προθυμοποιεί αυτά μάλλον και μάλλον προς τα επόμενα. Τοιούτοι είναι κυρίως οι λεγόμενοι μύθοι του Αισώπου».

I. Μοισιόδοντας (σ. 143): «Όταν ο νέος κατατρίβη επτά ή οκτώ χρόνους ανά την γραμματικήν, ακριβολογών περιττώς... Ηθικά, φυσιολογικά, άλ-

λας επιστήμας χρειώδεις πολλές, πάσας απλώς υστερείται τότε, και γινώσκων αυτός να λέγη περιττώς άρτον το ψωμί, και οίνον το κρασί, βλέπει τον άρτον και τον οίνον, ως έβλεπον αυτά και προτού να οργιασθή εις τα μυστήρια της περιττότητος».

Ι. Μοισιόδακας (σ. 150): «Ημείς είπομεν και αλλαχού, πως η προθυμία των νέων πρέπει να συντηρήται αεί εν ακμή, και να καλλιεργήται αεί κατά πάντα τρόπον δυνατόν, διότι από αυτήν κρέμαται κυρίως πάσα η καλή ή η κακή έκβασις της μαθητείας αυτών».

J. Locke (παρ. 167, σ. 158): «The great skill of a teacher is to get and keep the attention of his scholar: whilst he has that, he is sure to advance as fast as the learner's abilities will carry him;».

J. Locke (παρ. 195, σ. 190): «Order and constancy are said to make the great difference between one man and another...acquaint him with the several sorts of it, either from general to particulars, or from particulars to what is more general; exercise him in both of them».

J. Locke (παρ. 156, σ. 147): «When by these gentle ways he begins to be able to read, some easy pleasant book, suited to his capacity, should be put into his hands, wherein the entertainment that he finds, might draw him on, and reward his pains in reading...To this purpose I think Esop's Fables the best, which being stories apt to delight and entertain a child, may yet afford useful reflections to a grown man;».

J. Locke (παρ. 175, σ. 168): «That which I mean, and here complain of, is, their being forced to learn by heart great parcels of the authors which are taught; wherein I can discover no advantage at all, especially to the business they are upon».

J. Locke (παρ. 73, σ. 61): «Children have as much a mind to show that they are free, that their own good actions come from themselves, that they are absolute and independent, as any of the proudest of you grown men, think of them as you please».

Πρέπει να σημειωθεί εδώ μια κοινή τους τακτική: διαπραγματεύονται και οι δυο τα θέματα της διανοητικής αγωγής μετά την αναφορά τους στην ηθική αγωγή. Διευκρινίζεται επίσης ότι τα υπόλοιπα οκτώ κεφάλαια του δεύτερου τμήματος της «Παιδαγωγίας» του Μοισιόδακα, συσχετιζόμενα με τη διδασκαλία της γραμματικής και του συντακτικού αλλά και με τα ονόματα των συγγραφέων που πρέπει να διδάσκονται στα παιδιά κ.τ.λ. δεν έχουν καμιά ουσιαστική εξάρτηση από το παιδαγωγικό κείμενο του Locke.

Από όσα εκθέσαμε παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι ο Ι. Μοισιόδακας κινήθηκε στο κλίμα των μεταφράσεων που από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα έγιναν επιτακτική ανάγκη για τη νεοελληνική κοινωνία του αναγεννησιακού Διαφωτισμού με την πληθώρα των νεοϊδρυομένων σχολείων. Άλλωστε ο πνευματικός του κύκλος συναποτελούμενος από τους Π. Κοδρικά και Δ. Καταρτζή, ο οποίος υπήρξε ένας από τους πρώτους που υπέδειξε τη χρησιμότητα των μεταφράσεων²¹ και του κοινωνικού ωφελισμού, ρηξικέλευθος φορέας του μεταρρυθμιστικού πνεύματος και πιο προωθημένος στις γλωσσικές του απόψεις από τον Μοισιόδακα, συμμερίστηκε τις απόψεις του. Και οι δύο ζουν σε μια εποχή κατά την οποία καταρρίπτεται ο Αριστοτελισμός και ο Μοισιόδακας στρέφεται στα μαθηματικά, τις φυσικές επιστήμες και την ιατρική που υπηρετούσαν την εποχή εκείνη τη χρησιμότητα και τον ωφελισμό της παιδείας. Ανάλογος ήταν και ο ιδεολογικός προσανατολισμός του Locke. Η συνάρθρωση και συμπύκνωση των απόψεων του Locke και του παιδαγωγικού αιτήματος της εποχής του Μοισιόδακα για παροχή παιδείας στην υπηρεσία της κοινωνίας συνεπικουρεί την προσκόλλησή του στο ιδεολογικό πλαίσιο του Locke. Οι στενοί δεσμοί, που ο ίδιος ένιωθε, να τον συνδέουν με το κοσμοπολίτικο κίνημα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, διαμόρφωσαν, κατά την άποψή μας, ευνοϊκό κλίμα για άμεση μετακένωση ευρωπαϊκών ιδεών στο ελληνικό γένος. Την ανάγκη αυτή υπηρέτησε ο Ιώσηπος και με άλλα έργα του, όπως την «Ηθική Φιλοσοφία»²², (1761), μετάφραση του Ludovico Antonio Muratori²³, με τον οποίο έμελλε να ακολουθήσει μια παράλληλη τροχιά σκέψης, στην οποία εκφράζεται ανοιχτά για τα εκπαιδευτικά ζητήματα και αξιολογεί την υπάρχουσα κατάσταση. «Έχει, έχει χρεία η Ελλάς από την Ευρώπην...», και παροτρύνει Ρήτορες, Ιστορικούς, Διαλεκτικούς, Φυσικούς, Μεταφυσικούς, Μαθηματικούς, Ηθικούς,

21. Βλ. Δ. Καταρτζής. Τα Ευρισκόμενα. έκδ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήναι 1970. 311 κ.ε.

22. Ηθική Φιλοσοφία μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού ιδιώματος παρά Ιωσήπου Ιεροδιακόνου του Μοισιόδακος. Βενετία 1761, τ. Α', κα', λ'. Βλ. Θ. Παπαδόπουλος. Για την έννοια που παίρνει η Ευρώπη στα κείμενα της εποχής βλ. Κ. Θ. Δημαράς. Η φωτισμένη Ευρώπη, στο έργο του Φροντίσματα. Πρώτο μέρος: Από την Αναγέννηση στον Διαφωτισμό. Αθήναι 1962. σ. 16. Για το πρόβλημα των μεταφράσεων στον 18ο αιώνα βλ. C. B. West. La théorie de la traduction au XVIII siècle, «Revue de Littérature Comparée» 12 (1932), σσ.330-355.

23. Η μετάφραση του έργου του Muratori πραγματοποιήθηκε στο βενετικό τυπογραφείο του Αντωνίου Βόρτολη το 1761. Βλ. Θ. Παπαδόπουλος.

όλους να «δουλεύσουν τα Πόνήματά των»,²⁴ τα οποία θα ανακαλέσουν την παλαιά αίγλη και λαμπρότητα του ελληνικού γένους.

Η πρακτική των μεταφράσεων διευκόλυνε, κατά την άποψή μας, την έντονη επιθυμία του Ιώσηπου για γρήγορη συγγραφική παραγωγή ώστε να καλυφθεί η επαυξημένη ζήτηση των δασκάλων σε όλους τους τομείς της εκπαίδευσης. Η συμπερίληψη παιδαγωγικών ιδεών του Locke στο παιδαγωγικό του σύγγραμμα είναι δεδομένη. Εκείνο όμως που πρέπει να προβληματίζει τον αναγνώστη- μελετητή είναι γιατί ο Μοισιόδακας δεν προέβη σε ακριβή μετάφραση - μεταφορά του αντίστοιχου αγγλικού κειμένου στην ελληνική γλώσσα, ενός δοκιμίου που έχαιρε γενικής αποδοχής στην Ευρώπη και το αναγνωστικό κοινό είχε αντιδράσει με πολύ θετικό τρόπο στο πόνημα αυτό του Locke, αν και ομολογείται ότι οι περισσότερες ιδέες του για την εκπαίδευση δεν ήταν καινούργιες²⁵. Είναι πολύ πιθανόν ο Ιώσηπος να επηρεάστηκε από το κλίμα αυτό και να έθεσε ως σημείο αναφοράς και γνώμονα συγκρότησης της δικής του «Παιδαγωγίας» ένα τόσο αξιόλογο έργο με ευρεία απήχηση. Η έκταση όμως του αντίστοιχου κειμένου στη γαλλική δεν φαίνεται να ενθουσίασε τον Μοισιόδακα, ο οποίος γνώριζε τον ιδιότυπο χαρακτήρα της ελληνικής εκπαίδευσης. Η περιπλάνησή του άλλωστε στα μορφωτικά κέντρα του ελληνισμού στα μέσα του 18ου αιώνα και οι βιωματικές του εμπειρίες τον εξοικείωσαν απόλυτα με τον ελληνικό τρόπο σκέψης. Διαπίστωσε αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος και διαμόρφωσε την άποψη-πεποίθηση ότι έπρεπε να συμβάλει στη βελτίωση της παιδείας, με τρόπο ώστε το πόνημά του να γίνει ευρύτατα αποδεκτό στην ελληνική Ανατολή.

Η συνείδηση της ανεπάρκειας της παραδοσιακής παιδείας σε συνδυασμό με την έφεσή του για μάθηση και την αναζήτηση εναλλακτικών επιλογών αιτιολογεί, κατά την άποψή μας, ως ένα βαθμό, την επιλεκτική σταχυολόγησή του και την προσπάθειά του να διανθίσει την έκδοσή του και με άλλες ιδέες που ο ίδιος συνέλεξε, για να διευρύνει την επαφή του με το ελληνικό στοιχείο. Ανάγεται επομένως η «Παιδαγωγία» σε κείμενο διαπολιτισμικό και η συνισταμένη της διαβαλκανικής και ευρωπαϊκής σκέψης. Η επιλεκτική χρήση-μεταγραφή σκέψεων του Locke και ιδεών οι οποίες συμφύρονται με άλλα συναφή δάνεια, αποτυπώνει και την ευρύτητα του πνευματικού ορίζοντα του Ιώσηπου που πραγματώθηκε στην

24. Βλ. Ηθική Φιλοσοφία, Ι. Μοισιόδακος...ό.π. (Προοίμιο).

25. Βλ. Margaret J.M.Ezell. John Locke's images of childhood. Eighteenth-century Studies, vol. 17, no. 2, Winter 1983/4, σσ. 139-155.

Πάδοβα και τη Βιέννη, τις πύλες του ελληνισμού στη Δύση, εκεί όπου οι συζητήσεις για τις επιδράσεις της φιλοσοφίας του Descartes και ιδιαίτερα των γνωσιολογικών θεωριών και παιδαγωγικών απόψεων του Locke συνεχίζονταν. Ο θαυμασμός του και η εκτίμησή του για το παιδαγωγικού περιεχομένου δοκίμιο του Locke δεν στάθηκαν ικανά ώστε να αφομοιώσει και να μεταφράσει ένα τόσο εκτενές έργο (καλύπτει 216 αριθμημένες παραγράφους). Το γλωσσικό πρόβλημα με το εγχείρημα των μεταφράσεων αναδείκνυε όλο και περισσότερο τις εγγενείς αδυναμίες του ως προς την καθιέρωση κοινού γλωσσικού κώδικα.

Θα ήταν ωστόσο παράλειψη να μην επισημανθούν λόγοι υποκειμενικής ψυχοσύνθεσης συνεπικουρούμενοι από το μειονοτικό πολιτιστικό υπόβαθρο του Ιωσήπου και την προσπάθειά του με το έργο του να υπηρετήσει τις πολυπολιτισμικές διαφορές της Ελληνικής Ανατολής στην υπηρεσία των αρχών του Διαφωτισμού και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο ίδιος άδραξε την ευκαιρία να αντιγράψει τις ιδέες ενός ένθερμου υποστηρικτή των αρχών του Διαφωτισμού, του Locke, για να τύχει και εκείνο της αυτής αποδοχής από τους απανταχού Έλληνες και να συγκεράσει τις όποιες αντιθέσεις μεταρρυθμιστών και αρχαϊστών. Η ανασφάλειά του για το αν τελικά πέτυχε το στόχο του, την ποιότητα και τη χρησιμότητα του έργου του, διαφαίνεται και στον πρόλογο της «Απολογίας» του, όπου παραθέτει κατάλογο σημαινόντων προσώπων, τα οποία στήριζαν τις επιλογές του, αλλά και στην «Παιδαγωγία», όπου αισθάνεται την ανάγκη να δηλώσει στο Προοίμιο (σ. 6) ότι «ο καθ' αυτό σκοπός μου είναι κυρίως το κοινόν όφελος, και ότι, όσα λέγω, εν πνεύματι ειλικρινείας, και από έρωτα, κοινωφελείας λέγω αυτά». Στην «Απολογία» του μάλιστα αφήνει να διαγραφεί και το πλαίσιο εκκίνησής του παρεμβάλλοντας χρήσιμες σημειώσεις προς όφελος ιδιαίτερα των «ατελέστερων» αναγνωστών λέγοντας: «Εγώ, ώστε να συγκεράσω την αηδία των Σοφών Αναγνωστών, και ώστε να γένω χρησιμώτερος οπωσούν τοις ατελεστέροις, έκρινον να παρενείρω Διαφόρους Σημειώσεις, αίτινες, επικρίνουσai, αναπτύσσουσai, ευκρινούσαι, ή συμπληρούσαι τα κατά τόπους πράγματα, δύνανται ίσως να συμβάλλωσι τοις ατελεστέροις, και να μη απαρέσκωσι κατά το αυτό μήτε τοις τελειωτέροις»²⁶.

Το 1780 που κατέθεσε την «Απολογία» του ήταν κυνηγημένος και προ-

26. Βλ. Ιωσήπου του Μοισιόδακος (1780). Απολογία. Μέρος Πρώτον. Εν τη Βιέννη της Αουστρίας: Παρά τω Ευγενεί και Αυτοκρατορικώ ή Βασιλικώ Τυπογράφω Ιωάννη Θωμάσω τω από Τράτνερ (Πρόλογος: V). Βλ. Θ. Παπαδόπουλος.

πηλακισμένος για τα όνειρά του, τις θέσεις του και τις επιδιώξεις του για το καλό του γένους. Εύλογα θα μπορούσε κανείς να εικάσει ότι ένα έργο, συμπίλημα των ιδεών του Locke, δεν θα προκαλούσε την οργή και το μένος των κριτών του και δεν θα ερχόταν σε σύγκρουση με το ιδεολογικό κατεστημένο. Είχε άλλωστε ως απτό παράδειγμα τον δάσκαλό του Ευγενίου Βούλγαρη στην Αθωνιάδα Σχολή, ο οποίος δίδασκε εγχειρίδια και επιτομές έργων, συμπίλημα μετριοπαθών απόψεων, αποφεύγοντας τις ακρότητες που θα ανέκοπταν την πορεία προς την πνευματική ανανέωση. Μάλιστα ο ίδιος ο Ευγένιος Βούλγαρης δίδασκε το δοκίμιο για την ανθρωπινή νόηση του Locke από την πρώτη γαλλική μετάφραση του Pierre Coste. Επομένως και η αντίστοιχη χρήση από τον Μοισιόδακα της γαλλικής μετάφρασης του παιδαγωγικού δοκιμίου του Locke από τον Coste ίσως να μην ήταν τυχαία.

Κοινός επίσης τόπος του Ιώσηπου και του Locke ήταν η ιδιαίτερη εκτίμηση αμφοτέρων στην ιατρική επιστήμη. Ο παρατεταμένος κύκλος σπουδών του Ιώσηπου κλείνει τη διετία 1759-1760 και 1760-1761, με μαθήματα στην Ιατροφιλοσοφική Σχολή (Università degli Artisti) της Πάδοβας²⁷ και με δασκάλους του τον Giovanni Poleni και Alberto Colombo, οι οποίοι είχαν δεχτεί την επίδραση από τους René Descartes και J. Locke²⁸. Ανήσυχη προσωπικότητα ο Μοισιόδακας μέσα από τις σπουδές του αυτές παρακολούθησε τις αλλαγές στους νέους, διέγινωσε τις ικανότητές τους, το συσχετισμό σωματικής και πνευματικής ωριμότητας και χάραξε νέους προσανατολισμούς στην εκπαίδευσή τους.

Μεσολάβησε άλλωστε ένας σχεδόν αιώνας από την πρώτη έκδοση του κειμένου του Locke και μισός αιώνας μεστής μεταφραστικής παραγωγής έως την έκδοση της «Παιδαγωγίας» του Μοισιόδακα. Οι μεταφράσεις είχαν κουράσει, (σημειώνεται ότι οι μεταφράσεις εκείνης της περιόδου δεν ήταν τόσο πιστές με τη σημασία που τους αποδίδουμε σήμερα), και η αδυναμία ανταπόκρισής τους στην ελληνική κοινωνία και τα εκπαιδευτικά

27. Το όνομά του δεν βρέθηκε στους καταλόγους των Ελλήνων φοιτητών. Βλ. Γ. Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης. Μέρος Α΄ Artisti 1634 -1782», ΕΕΒΣ, 37 (1969-1970), σσ. 260-336 και σσ. 319-320 για τα έτη 1760-1762.

28. Βλ. Γρ. Καραφύλλης, Ιώσηπος Μοισιόδαξ..., ό.π., σ. κε΄.

29. Για την πιστότητα των μεταφράσεων ο Εμ. Κριαράς σε σχετικό του δημοσίευμα αναφέρει ότι «...οι μεταφράσεις των χρόνων εκείνων ήταν πολύ λιγότερο πιστές από τις μεταφράσεις της δικής μας εποχής». Βλ. του ιδίου: Γαβριήλ Καλλονάς, μεταφραστής έργων του Locke και του Gracián. «Ελληνικά», τ. 13 (1954), 294,314 (υποσημείωση).

δεδομένα της ήταν κοινός τόπος. Οδηγήθηκε ο ίδιος σε άλλου είδους επιλογή. Συνέγραψε πραγματεία αντιγράφοντας και ερανίζοντας συναφείς απόψεις με σκοπό να βοηθήσει όσους εμπλέκονταν στη διαδικασία της μάθησης. Επιπρόσθετα, επηρεασμένος ιδιαίτερα από το αναγεννησιακό πνεύμα των Παραδουνάβιων ηγεμονιών, από την εποχή του Νικολάου Μαυροκορδάτου, εμπλούτισε αυτές με άλλες γνώσεις και εμπειρίες, αναγνώσματα και ακούσματα που κατά καιρούς αποκόμιζε στο χώρο που κινήθηκε.

SUMMARY

THE EFFECTS OF THE EDUCATIONAL ESSAY OF JOHN LOCKE ON THE «PEDAGOGIA» OF IOSEPOS MOISIODAX

by
Polyxeni Chr. Papachristou

The aim of this article is to illustrate the effects of the educational essay of John Locke on the «Pedagogia» of Iosepos Moisiiodax. John Locke holds an outstanding position among the European thinkers of the 17th century. He was the founder of the developing school of empiricism supported constantly by the positions of eminent philosophers such as Condillac (France), Hume (England) and others. His essay entitled «Some thoughts concerning education» is a simple and comprehensive text based on a number of resources from education, philosophy, medicine, etc. appearing in England, France as well as in the ancient Greek and Latin literature, the Renaissance and post-Renaissance texts, etc.

Iosepos Moisiiodax, a scholar in the Enlightenment period, wrote a compiled essay entitled «Pedagogia». His related thoughts in a number of issues are closed to basic ideas of John Locke on education and some times he transcribes whole fragments from the educational work of John Locke.

The writer of this article attempts to illustrate the effects of thoughts of John Locke on the ideas of Iosepos Moisiiodax concerning educational issues such as the education of young gentlemen, the newborn child and the role of parents and relatives on his growing up, selection and treatment of teachers by parents, the training of children and the role of teachers, the use of punishment, learning motivation, religious affairs, the awe of the teacher, teaching and language lessons, etc. Some concluding remarks and interpretations concerning these effects are made in the end of this article.

